

VELKÁ HOSPODÁŘSKÁ KRIZE POHLEDEM OBZORU NÁRODOHOSPODÁŘSKÉHO

Antonie Doležalová

Příspěvek byl přednesen na mezinárodní konferenci “Velká deprese“ a její odraz v ekonomické teorii a praxi, která se uskutečnila v Ostravě, 11.-12.11.2009

Velká hospodářská krize je velkým tématem hospodářských dějin i dějin ekonomického myšlení. Nejen díky síle, s kterou vtrhla do života miliónů tehdejších lidí, ale také díky sporům, které dodnes vyvolává. Jejich obsah by se dal shrnout do následujícího dilematu: byl její průběh tak hluboký a ekonomické důsledky tak těžké, protože státy zasahovaly příliš nebo že zasahovaly málo do hospodářských procesů? Ve svém příspěvku se chci pozastavit nad otázkou, jak krizi vnímali tehdejší ekonomové, jaké jevy označovali za její příčiny a jak se chystali ji řešit. Tato otázka by mohla být aktuální právě proto, že náš dnešní svět rovněž prochází ekonomickou krizí. Nechat historii pracovat jako učitelku by mohlo být v této chvíli užitečné. Ve svém příspěvku chci představit diskusi, která běžela na stránkách prestižního ekonomického a společenského periodika meziválečného období, *Obzoru národohospodářského* v letech 1929-1933. Budu si přitom klást otázku, jak ekonomové, teoretici, i řekněme praktičtí, na krizi reagovali, jak se jim dařilo vystihnout její příčiny, a jaká řešení navrhovali. V závěru si dovoluji upozornit na neodbytnou souvislost s dnes diagnostikovanou krizí. Příspěvek má tři části. V první představím *Obzor národohospodářský*, ve druhé chronologicky popíšu obsah tohoto časopisu ve vymezených letech z hlediska sledovaného tématu a v části třetí budu analyzovat jednotlivé články z hlediska toho, jaké příčiny krize diagnostikovaly a jak navrhovaly krizi řešit.

1. *Obzor národohospodářský*

Obzor národohospodářský vycházel s podtitulem „časopis věnovaný otázkám národohospodářským a sociálněpolitickým“ padesát let. První číslo vyšlo roku 1895 v nakladatelství Jana Otty, o rok později se redigování na dalších třicet let ujal Dr. Josef Gruber. V roce 1925 ještě redigoval vydávání časopisu společně s Františkem Hodáčem, v dalších letech už byl redaktorem František Hodáč sám. V průběhu let 1941 – 1946 bylo vydávání časopisu pozastaveno, poslední číslo bylo vydáno roku 1950.

Obzor národohospodářský se od počátku dělil do několika tematických bloků: vedle hlavní studie, založené teoreticky, následovalo několik studií kratších, které si všímaly aktuálního ekonomického či sociálního problému. V každém čísle najdeme *Rozhledy z hospodářského života domácího i mezinárodního*, aktuální čísla vývozu, dovozu, státního rozpočtu a zprávy ze zahraničí. Své místo v každém čísle měly také recenze právě doma i v zahraničí vyšlých knih či studií, uveřejněných v jiných časopisech, ale také zprávy ze života ekonomické vědecké obce, *Národohospodářské společnosti*, *Jednoty průmyslové*, medailonky jubilujících ekonomů či nekrology ekonomů zesnulých. V meziválečné době přibyl souhrnný přehled denního tisku. Díky této široké struktuře poskytuje *Obzor národohospodářský* velmi cenné informace o ekonomickém myšlení konkrétního období, reflektuje vývoj a aktuální hospodářské problémy či výzvy, poskytuje dobrý přehled o dobových ekonomických diskusích a názorových střetech. Pro náš příspěvek budou stěžejní ročníky 1929, 1930, 1931, 1932, 1933.

2. Obzor národohospodářský o hospodářské krizi - chronologicky

Podíváme-li se na ONH chronologicky, můžeme konstatovat, že studií o krizi s postupem času přibývalo, s výjimkou roku 1930, kdy se ekonomům muselo zdát pravděpodobným, že krizi ustupuje, a proto ve svých analýzách a varováních polevili. Už v prvním roce krize na krizi reagovaly 4 články, všechny si všimaly pouze krize zemědělské. To bylo samozřejmě dáno tím, že krize v Československu vypukla právě v tomto sektoru. Toto téma se udrželo i v roce následujícím, i když články byly pouze dva, jako by potřeba reflexe krize slábla úměrně s nadějí, že nejhorší máme za sebou. V roce 1931 najdeme ve třech článcích první analýzy krize i v zahraničí a recenze prvních knih o krizi. V roce 1932 i 1933 bylo uveřejněno vždy šest článků, které vyvolaly poměrně širokou následnou diskusi i na stránkách jiných periodik. V roce 1932 se objevuje také kritika J. M. Keynese

1929

Už první text v prvním čísle tohoto roku upozorňuje na hrozící krizi v zemědělství, kterou diagnostikuje jako cukrovarnickou. Autor se vrací ke stranickým předvolebním programům, které všechny volají po ochraně hospodářství a upozorňuje, že jsou to agrárníci, kdo nejvíce volá po ochraně pouze pro zemědělství a zavedení cel a kvót na dovoz zemědělských produktů. (Když v červenci předchozího roku byl zrušen vázaný dovoz a vývoz.) V opozici k tomu v dalším textu o krizi A.M. Mayer píše, že krize živočišné výroby se stává v poslední téměř notorickou, takže ji zaznamenaly konečně i kruhy mimozemědělské. Její obětí jsou podle autora především maloročníci a střední rolníci, ale nerentabilita se přenáší do celého zemědělství. Tento text byl posléze kritizován J. Hejdou, který jej označil za vybočující z linie názorů ONH. S pečlivostí sobě vlastní se do diskuse o řešení cukrovarnické krize zapojil i K. Engliš.

1930

V roce 1931 vyšel další článek, který by se dal zahrnout do diskuse o krizi v cukrovnictví a článek, který vylíčil těžkosti zemědělství v Belgii, která tak jako jiné státy trpěla nepříznivou situací cen zemědělských produktů.

1931

První text se kriticky zabývá zprávou NBC o příčinách krize. V něm NBC prokazuje, že v USA se už v letech 1927-9 objevují známky obratu, kterému vláda čelila politikou levných peněz, splátkovým obchodem, úvěry na výrobu surovin a do zemědělství. To vedlo k růstu výroby a k tvoření spekulacních zásob na světovém trhu. To je ve zprávě označeno za klíč a úvod celosvětové krize. Krach na burze a slavný černý čtvrtek 24.10. je chápán pouze jako mezník mezi prosperitou a krizí. Za zmínku jistě stojí recenze první knihy o krizi, v níž jsou vylíčeny krize od 17. století. Autor v ní definuje krizi jako „...ochromení organismu neb působnosti hospodářského života v některé jeho části neb celku, jež nelze zamezit z vlastních sil a jež svým průběhem způsobuje porušení rovnováhy normálního hospodářského života.“ Jako symptomy krize uvádí nezdravou spekulaci, která není spravedlivá, protože strhuje i nevinné nevědomé, a této nevědomosti záměrně využívá. V Rozhledech je potom věnován velký prostor finanční krizi v Německu a Maďarsku.

1932

Ročník odstartovala studie K. Engliše. Po dvouletém trvání krize významný ekonom tvrdí, že začínají krystalizovat dvě protichůdné teorie pro její objasnění, které reagují na nezaměstnanost jako obecný příznak každé krize a také na druhý nápadný fakt, totiž pokles velkoobchodních cen, který krizi předcházal. Protože pokles cen může mít svou příčinu na straně statků i peněz, vznikají dvě alternativy – teorie deflační, která hledá příčinu v peněžní

soustavě, a teorie racionalizační, která hledá příčiny krize ve výrobě. Tento text odstartoval širokou diskusi na stránkách denního i odborného tisku, přičemž všechny publikované reakce byly v opozici proti Englišovi, i redakce ONH se od Englišových názorů distancovala (můžeme závidět otevřenost diskusí). Engliš v posledním čísle tohoto ročníku publikoval ještě studii o krizi ve státních financích.

Ke krizi se vyjadřuje rovněž text o hospodářské situaci v Itálii, text budoucího významného ekonoma Miloše Stádníka o problému migrace v době krize a reakce na Keynesovu práci *Treatise on Money*. Autor si všímá, že Keynes nesdílí všeobecně populární názor, že růst spotřeby je nejlepším lékem proti krizi; tvrdí, že je lepší kapitál investovat a zdaleko nejhroší je v době krize šetřit. Dále objasňuje Keynesův náhled na funkci bank v době krize – totiž že by měly přistoupit na snížení úroků, které by odradilo od šetření a podnítilo k investicím. A to je zároveň největší autorova pochybnost – jak mohou hrát banky tak aktivní roli, ptá se? Keynesovou slabinou je podle něj spoléhání se na mezinárodní součinnost, které on zhora nedůvěřuje. I když připouští, že československý, šířeji středoevropský prostor trpí právě těmi neduhy, které chce Keynes potírat, je zároveň přesvědčen, že anglický systém, založený na přísném rozlišování krátkých a dlouhých peněz je mnohem lepší než systém středoevropský.

V Rozhledech vyšlo shrnutí celé stávající diskuse o příčinách krize, autor zmiňuje Loevenstaeinovu knihu *Diagnosa a léčení světové krize*. Kapitalismus na rozcestí. Jsou publikována statistická data, která svědčí o tom, že v únoru tohoto roku došlo ke zrychlenému poklesu všech ekonomických ukazatel: výroba dosáhla rekordního poklesu, prudce rostla nezaměstnanost, klesal odběr surovin.

1933

První relevantní text tohoto ročníku se zaměřil na krizi ve Spojených státech. V. Nosek v něm vidí těžiště nesnází v nesrovnalostech platební bilance Německa a USA, tedy redukuje problém na problém největšího dlužníka (Německa) a největšího věřitele (USA). V dalším článku hledá K. Dražek inspiraci v italském korporativismu

Po letech se A.M.Mayer vrací k otázce zemědělské krize, a dosavadní diskusi v této otázce vytýká jednostranost: československé zemědělství je podle něj rozprostraněno mezi velkou řadu oborů zemědělské výroby a krize je zasáhla všechny. Znovu oživuje myšlenku zemědělství jako základu národního hospodářství, když píše: „To by se však zajisté velmi přičilo uznaným vývojovým zájmům našeho státního i národního bytí, jehož býval přece selský stav v dobách poroby i v dobách probuzení národního i hospodářského nositelem a obráncem z nejpočetnějších a z nejspolehlivějších.“

Zásadním textem v tomto ročníku je příspěvek slovenského národohospodáře Imricha Karvaše. Autor v něm rozlišuje krize jednorázové a cyklické; jednorázové dále dělí na strukturální a přechodné. Jako symptomy stávající krize označuje její celosvětový záběr, nestejnou měrou pokles cen, průvodní sociální krizi a krizi státních financí.

Poslední z relevantních textů je opět od V. Noska, a zabývá se otázkou, zda lze stávající krizi řešit reflací. Hlavním příznakem krize je podle jeho autora velký pokles cen vstupů, zaviněný relativní nadvýrobou – a je proto všeobecně uznávána potřeba zvýšení mezinárodní hladiny cen. Autor diskutuje reflaci jako jednu z cest, jak toho dosáhnout: reflace znamená, že státy věří, že krizi lze řešit znehodnocením peněžní jednotky. Autor zmiňuje Nevilla Chamberlaina, který tento přístup zformuloval jako první, a jako prostředek proti deflaci. Autor doplňuje, že Roosweltovy Spojené státy hodlají jít ještě dále, a stabilizovat svou měnu ne v poměru ke zlatu, ale k cenové hladině a kupní hodnotě dolaru. Ač je toto stanovisko podpořeno soudobými teoriemi takových ekonomů jako Cassel či Keynes, autor o něm

pochybuje. Domnívá se, že pouze umělými měnovými zásahy krizi řešit nelze, protože její podstata je v porušení rovnováhy mezi výrobou a spotřebou, a nikoli v zhodnocení peněz.

3. Obzor národohospodářský – příčiny a řešení krize

Analýza článků publikovaných v ONH v letech 1929-1933 umožňuje formulovat několik skupin příčin i způsobů řešení tehdejší krize. Hlavní příčinu lze definovat jako nepoměr mezi výrobou a spotřebou. Někteří autoři přitom hovoří o vztahu mezi výrobou a spotřebou, racionalizací a deflací; vedle těchto důvodů stojí relativně samostatně slovní spojení nedostatek důvěry.

V roce 1931 ve své analytické zprávě o krizi NBC označila relativní nadvýrobu za hlavní činitel, který vedl ke krizi. Na počátku tohoto řetězce byla rychlá industrializace světa, která zvýšila průmyslovou výrobu, a vyvolala nepoměr mezi výrobou a posledním spotřebitelem, v jehož důsledku poklesly ceny. K této hlavní příčině se podle zprávy přidružily příčiny další, jako

- nerovnoměrné předimenzování výroby,
- restriktivní obchodní politika bránící poklesu cen, jež měl nastat díky inovacím a racionalizaci (udržováním vysokých cen podporovala obchodní politika neekonomické investice a tím nadvýrobu),
- vázanost cen v kartelech, která vyloučila vliv cenového korektivu na výrobu (pokles cen by naopak nutil výrobu přizpůsobit se poptávce),
- disparita cen zemědělských a průmyslových výrobků, která působila na oslabení kupní síly zemědělského obyvatelstva, ale i celých zemědělských států,
- pokles cen stříbra, který zmenšil kupní sílu států, v nichž stříbro bylo dosud podkladem měny, čímž se zmenšil dovoz do těchto zemí,
- hospodářská soustava Ruska a poměry v Číně a Indii způsobily, že téměř polovina obyvatel světa vykazuje „podnormální“ spotřebu,
- nevyjasněné politické poměry v těchto zemích znemožňují poskytnout úvěry, ač je tam kupní síla podvázaná právě nedostatkem úvěrů,
- velké platy Evropy do USA potlačují kupní sílu Evropy, k čemuž přispívá i silná ochránářská politika USA.

K. Engliš vyvodil, že rozsah nezaměstnanosti a pokles cen nejsou v relaci, která by nasvědčovala, že racionalizace by mohla být příčinou krise; nemůže podle něj dokonce ani způsobit vážné poruchy hospodářství. Jinak je tomu s deflací, tedy zhodnocením peněžní jednotky. Děje se pozvolna, nesouměrně a nedůsledně, a není proto vidět rozsah nezaměstnanosti, jež plyne z deflace, deflace ovlivňuje všechny ceny, výnosy i důchody, a konečně státní finance upadají do krise a řeší problém, jak přizpůsobit výdaje příjmům. A tak zatímco deflace škodí všem obyvatelům s výjimkou peněžních kapitalistů, racionalisace „škodí“ pouze propuštěným dělníkům.

I. Karvaš viděl příčiny krize v souběhu dvou strukturálních krizí – zemědělské z nadvýroby a peněžní, která má svůj počátek v burzovní krizi v USA, a je vyvolaná příliš širokým rozpětím úvěru a splátkového obchodu, čímž trh ztrácí přehled o tom, kolik úvěrů vlastně bylo poskytnuto a kupní síla obyvatelstva je uměle rozšiřovaná.

Co se týče řešení krize, nabízí doboví autoři pestřejší škálu prostředků: od uplatnění intervencionistických opatření jak na domácí scéně, tak v mezinárodních vztazích (protekcioniismu či nacionalismu), přes zrychlení deflace a snížení úrokové míry (Engliš) až

ke korporativismu (italská inspirace) a plánování. Během celého období se objevuje dnes tak politiky oblíbené heslo obnovení důvěry (i ve státní finance)

Výklad příčin krize jako absence důvěry je často se opakující motiv. Důvěra je přitom chápána široce, jako elementární důvěra ve funkčnost ekonomického systému (liberální a založený na volném tržním hospodářství). Poprvé se označení krize důvěry objevuje v roce 1931 v souvislosti s finanční krizí v Německu a Maďarsku v červenci a srpnu toho roku. Byla to krize důvěry, jejíž následky pocítil celý svět. Vznikla v Německu, které mělo problémy s deficitem státních financí, proto mu svět přestával důvěřovat – tedy jeho hospodářství, a k tomu se přidružilo vítězství extrémní pravice ve volbách. Nedůvěra zahraničních věřitelů způsobila, že začaly být vypovídány krátkodobé zahraniční úvěry, které byly základem německého hospodářství. Ten se začal ze země stahovat, stejně jako kapitál domácí. To v dalším kroku ovlivňovalo pozici Říšské banky i marky. Následovalo zostření krize komerčních bank, protože se ukázal jejich nezdravý základ a skutečnost, že německá prosperita je vybudována na zahraničních úvěrech, že kapitál byl investován bez ohledu na budoucí rentabilitu, že banky v důsledku těchto procesů notně snížily likviditu i svou pružnost. Podobnou situaci zažilo i Maďarsko – velkými nerentabilními investicemi do zbrojení a subvencemi na zakládání průmyslu byly nejprve rozvráceny státní finance. Přidružila se také zemědělská krize a bezesmluvní vztahy s Československem. Nastal tž proces ztráty důvěry a vypovídání úvěrů ze zahraničí. Tento příklad dobře ukázal, že pes byl zakopán hlouběji: uvedené země neztratily důvěru kvůli zpochybnění principu volné soutěže, ale právě kvůli jeho zpochybnění v předcházející době: v příliš velké ambicióznosti vládních politik a lehkovážné úvěrové praxi.

Co se týče intervencionistických opatření, jsou k nim autoři na stránkách ONH od počátku spíše kritičtí, a doporučují hledat cestu z krize v domácích prostředcích na podporu zemědělské výroby, jako jsou zlepšení zemědělského školství a výchovy, podpora zakládání nákupních a prodejních kanceláří, organizace zemědělského úvěru, snížení daní. Už autor prvního výše zmiňovaného textu z roku 1929 argumentuje proti ochranářským opatřením, protože odporují zájmům československého hospodářství - vždyť zemědělství má vedle přímých zájmů i zájmy nepřímé, týkající se výroby zemědělských strojů.

Do kategorie nacionálně– diskriminačních opatření přesně zapadá řešení, které navrhuje agrární odporník A. M. Mayer: ptá se, zda by bylo tak úplně nemožné, aby si naše kapitálové i technicky zdatné uzenářské továrny založily poblíže hranic v Polsku pobočné závody (nějaké zollfabriky), v nichž by zpracovaly levné polské vepře, aniž by tito (rozuměj vepři) překročili hranice. Doslova píše: „Nemírníme-li co nejdříve konkurenci polského vepře způsobem jakýmkoliv, neodstraníme krizi dobytkařskou, naopak vyvoláme při vzrůstající neprodejnosti našich brambor co nvidět krizi v průmyslu škrobovém a snad ještě jiné.“

Na toto volání po ochraně obilnářské i živočišné výroby se mu bezprostředně dostalo rázné odpovědi od J. Hejdy. Ten se od Mayerova textu distancoval i jménem celého ONH a označuje za nebezpečné do hospodářských otázek vnášet politické pojmy: „Jistě je maďarský latifundiář málo nadšen existencí ČR. Při dovozu polských vepřů sice nejde o Maďarsko, ale i kdyby tomu tak bylo – něco patrně bude nutno dovážet, aby bylo možno vyvázet. Zavilý maďarský latifundiář kupuje náš textil – a kupuje ho hodně, protože je levný.“ A pokračuje „Nemám, bohužel, ani tušení, jak se zpracují vepři politicky závadně a jak politicky nezávadně, ale námět pana Mayera je hospodářsky závadný. Znamená totiž velmi nebezpečnou tendenci – vyhánět za hranice průmysl tak autochtonní, jako je uzenářství. ...Poláci pochopí jeisté i sami, oč je výhodnější zpracovat levné domácí maso na kvalitní exportní zboží – pochopí to tím dříve, čím spíše se proti jejich vývozu ohradíme my a Rakousko.“

K.Engliš už v roce 1929 navrhoval tvář v tvář krizi v zemědělství (v cukrovarnictví) refundaci obchodových daní z vyvezeného zboží a řešení hypotekárního úvěru. V roce 1932 s ohledem na svou analýzu skutečných příčin krize navrhoval následující krok: pouze tím, že se deflační krize zrychlí, zrovnoměří se a sníží se úroky dlužníkům. Nutno dodat, že svou analýzu příčin stávající krize i návrhy na její řešení označil K. Engliš za prubířský kámen své teorie: „*Hodnota každé vědecké teorie se pozná teprve při její aplikaci, jak dovede rozřešit problém*“

I. Karvaš navrhoval dva druhy léků: zatímco racionalizační krizi můžeme řešit úpravou pracovní doby a nezaměstnaností, deflační krizi radí vyřešit buď urychlenou deflací nebo ji naopak úplně zastavit. On si však nemyslí, že krize je způsobená deflací. Domnívá se, že stávající krize se dá řešit buď umělým zvýšením spotřeby, což je velmi neschůdné, nebo omezením výroby na základě mezinárodních dohod. Bez těchto kroků se krize odstraní také, ale velmi pomalu.

Závěr

Co ukázala analýza textů v ONH? Za prvé ukázala, že hledat v dobových pramenech odpovědi na otázky po správné léčbě krize znamená odpovědět nejprve na otázky,

- proč se po skončení války vývoj nevrátil ke svobodě obchodu,
- proč došlo k faktickému zhroucení tradičních forem hospodářských kontaktů mezi zeměmi a
- proč nové formy hospodářských vztahů mezi státy Evropy stály na jiné rovnováze (či pokusu o ni), než je rovnováha, vzniklá volnou směnou zboží. Hospodářský vývoj se po skončení první světové války a po vzniku celé řady samostatných států dostal pod dvojí tlak, který určil na dlouhá desetiletí jeho vývoj: na jedné straně nepřehlédnutelný technologický a technický pokrok přirozeně vyžadující vzájemné hospodářské prolínání a spolupráci, a na straně druhé nacionálním alibismem vyvolané vytváření hospodářsky uzavřených celků. Vedle ekonomických zájmů individuů se vynořily politické, kulturní, náboženské, koloniální zájmy státních celků. Tvář v tvář krizi měl každý stát tendenci řešit vzniklou situaci, jakoby se jednalo o problém jen jednoho národního hospodářství, a přijímal proto opatření, která měla obvykle dočasný účinek, omezovala mezinárodní směnu, a zhoršovala možnosti ozdravení ekonomik, otřesených krizí. Vzrůstající státní zásahy podporovaly dobovou tezi, že stát se má prosazovat nejen v politické, ale i v hospodářské oblasti. Nové směry ve způsobu politického uvažování tak znovu vynesly na svět hospodářské zásady starého merkantilismu. Přitom Ovšem Československo bylo zvláště citlivé na prudké zvraty v nastavení obchodních vztahů v mezinárodním měřítku, protože patřilo už od svého vzniku v roce 1918 k výrazně exportním státům - hodnota jeho exportu před hospodářskou krizí na přelomu třicátých let činila 30 % národního důchodu - zároveň se na jeho exportu velkou měrou podílely hotové výrobky - podle některých odhadů až 70 % - proto exportní průmysl hrál v hospodářství nenahraditelnou roli.

Za druhé neodbytně připomenula souvislost s naší dnešní situací: pro zodpovězení hádanky, jak znovuobnovit elementární důvěru v hospodářský (kapitalistický) systém, je třeba znovu promýšlet právě otázku důvěry. Krize důvěry se dá totiž léčit pouze formulací něčeho, čemu se dá věřit. Věřit v něco, na co se dá spolehnout: co to může být? Naše pojetí krize je comteovské – tzn., že s krizí zacházíme jako se situací, která se dá a má řešit. Představa, že krize jsou řešitelné je přesně v intencích naší víry v pokrok. Ve třicátých letech byl synonymem pokroku silný, intervenující stát. Ovšem tehdy se státní finance držely tzv. zlatého pravidla, které nedovolovalo vytváření deficitů státních rozpočtů – státy měly „kam sáhnout“. Tehdejší krize toto pravidlo vážně zpochybnila a po druhé světové válce ho vyspělé státy začaly opouštět - a mimo jiné díky tomuto kroku začaly systematicky budovat sociální

stát, který se postupem let zatvrdil. Dnes se všechny vyspělé státy potýkají s deficitem státních rozpočtů, některé balancují nad propastí státního bankrotu. Možná právě tato krize je šancí začít léčit krizi důvěry ztrátou víry ve všemocný stát.